

Ratko Ivanušec

Konzervatorsko istraživanje i obnova crkve sv. Luke u Srednjem Lipovcu

Ratko Ivanušec
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel Slavonski Brod
HR- 35000 Slavonski Brod, A. Starčevića 43

UDK: 726.54.025.4(497.5Srednji Lipovac)
Prethodno priopćenje/Preliminary Communication
Primljen/Received: 7. 12. 2009.

Ključne riječi: crkva sv. Luke, konzervatorsko istraživanje, pravokutno svetište, prijelazni stil, zidna niša s oslikom

Key words: Church of St. Luka, conservation research, rectangular sanctuary, transitional style, wall niche with illustration

U članku su predočeni najvažniji nalazi konzervatorskih istraživanja na arhitektonskom korpusu crkve sv. Luke u Srednjem Lipovcu. U tlocrtnoj tipologiji to je jednobrodna ranogotička crkva s kraja 13. st. zaključena pravokutnim svetištem. Crkva u svojoj strukturi posjeduje obilježja tzv. *prijelaznog* stila. Ta su obilježja uočena u određivanju tlocrta građevine, oblikovanju zidne niše te nekih detalja kamene plastike. Ukupno od svih nalaza konzervatorskih istraživanja posebno se izdvajaju ostaci ranogotičkoga zidnog oslika na začelnom zidu pravokutnoga svetišta. Središnja ikonografska tema zidnog oslika, izrazite simbolike, smještena je unutar zidne niše začelnog zida svetišta. U sklopu istražnih konzervatorskih radova pronađeni su još ulomci dovratnika portala, urisani crteži na uglovnim klesancima svetišta te kasnogotičko svetohranište u crkvenom svetištu.

UVOD

Crkva sv. Luke smještena je na južnim obroncima Požeške gore, u Brodsko-posavskoj županiji nedaleko od naselja Srednji Lipovac. Sakralna je građevina danas u funkciji grobljanske kapele. Konzervatorska istraživanja na crkvi sv. Luke u Srednjem Lipovcu započeta su 1997. godine, kada je crkva prvi put uvrštena u program zaštitnih radova. U proljeće 1998. godine crkva sv. Luke stradala je u požaru,¹ pri čemu su izgorjeli krovšte lađe i cjelokupni crkveni inventar. S obzirom na izrazita oštećenja izazvana požarom, u drugoj polovini 1998. godine pristupilo se hitnoj intervenciji ob-

nove krovšta crkve i zvonika.² Istodobno s radovima hitne sanacije tijekom 1998. i 1999. godine provedena je prva faza preliminarnih konzervatorskih istraživanja na unutrašnjim i vanjskim površinama perimetralnih crkvenih zidova. Terenska konzervatorska istraživanja, tada nisu bila cjelovita, zbog istodobnog izvođenja građevinskih radova obnove krovšta. Obnova crkve nastavljena je 2006. godine, kada je započeta druga faza konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, u unutrašnjosti i na pročelju sakralne građevine (sl. 1).

DESKRIPCIJA

Već i prije početka istražnih konzervatorskih radova moglo se zaključiti da je riječ o srednjovjekovnoj crkvi čija je građevna struktura izmijenjena kasnijim graditeljskim zahvatima sanacije i obnove u poslijeturskom razdoblju. Crkva sv. Luke izgrađena je na gradištu, dobro je orijentirana s blagom inklinacijom pravokutnoga svetišta prema jugu za 3°. U tlocrtnoj dispoziciji to je jednobrodna sakralna građevina zaključena užim i nižim ravno zaključenim svetištem i rizalitno istaknutim zvonikom ispred zapadnoga pročelja. Krovšte je lađe i crkvenoga svetišta dvostrešno. Arhitektonski korpus zvonika i zapadni zid lađe podignuti su u kasnijim fazama obnove crkve. Srednjovjekovni korpus crkve građen je od različitih vrsta lomljenog kamena, od kojih su najčešće zastupljeni vapnenci, uključujući i eruptivce³ koji su cijeloj unutrašnjosti kapele davali crvenkastu boju. Uglovi perimetralnih crkvenih zidova zidani su klesancima. Od srednjovjekovne su se crkve do danas sačuvali bočni zidovi lađe na visinskoj točki +4,37 m, te zide svetišta na visini od +5,37 m od nulte točke mjerenja koja je postavljena u podnožje ulaznog otvora crkve. Svi kasniji graditeljski zahvati sanacije i obnove crkve izvedeni

1 Prema izvješću II. Policijske postaje Policijske uprave Brodsko-posavske županije, požar je izbio u noći 3. travnja 1998. u 0.17 sati. [AKOSB, Dosje kulturnog dobra,102.]

2 Osim krovšta, u požaru je stradala i unutrašnja žbuka na zidovima, uključujući i podnicu crkve

3 Pamić, J.,1991.;Pamić, Belak, Slovenec, 1992.

1 Pogled na crkvu s pravca juga – krajobrazna vizura (foto: Ratko Ivanušec, 2009. fototeka MKRH-KOSB)

View of the church from the south – landscape vista

(photo by Ratko Ivanušec 2009, Photographic Library of the Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Conservation Department of Slavonski Brod)

su opekama. Vanjske dimenzije srednjovjekovne crkve, ne računajući kasnije dograđeni zvonik, iznose 16,66 x 8,94 m. Debljina perimetralnih zidova nije istovjetna na svakoj poziciji ziđa lađe i svetišnog ziđa. Začeljni zid pravokutnoga svetišta debljine je 85 cm u odnosu na bočne zidove crkve i svetišta, koji su široki u rasponu od 64 do 82 cm.

U povijesnim izvorima crkva sv. Luke prvi se put spominje 1275. god. u sklopu gradačkog posjeda *Orljavica*⁴ te kasnije u popisu izvanrednoga papinskoga poreza 1335. god.⁵ U tom popisu za crkvu se navodi: *Nicolaus de Orihawae solit 5 banales*. Po visini uplaćenog iznosa uočljivo je da je u to vrijeme župa bila relativno siromašna u odnosu na druge župe koje su uplaćivale i po nekoliko groša. Nakon pada tog područja pod Osmanlije 1537. godine crkva je bila devastirana i razorena, pri čemu je stradao križno rebrasti svod u svetištu, uključujući i gornju zonu ziđa lađe i svetišta crkve.⁶ Za vrijeme osmanlijske okupacije crkvu obnavljaju franjevci iz Velike. U istražnim radovima pronađene su

urisane godine (1602. i 1611.) na ulomku dovratnika portala, i na jednom od uglovnih klesanaca pročelja. Nalazi s urisanim godinama upućuju nas na prve zahvate obnove crkve sv. Luke u Srednjem Lipovcu. Nakon oslobođenja od Osmanlija tijekom 18. st. u cijelosti je provedena barokna obnova ranogotičke crkve. U prvoj fazi barokne obnove, kada se sakralna građevina vodila još kao filijalna crkva župe Siće postavljeno je novo krovništvo. Perimetralni zidovi crkve, zidani kamenom, izravnani su nadozidom od opeka u visini od oko 156 cm. Na zidovima lađe i svetišta probijeno je pet novih pravokutnih prozora, iznimno velikih dimenzija svijetlog otvora 128/257 cm zbog potrebe osvjetljavanja baroknoga crkvenog inventara. Pri istražnim konzervatorskim radovima na južnom zidu crkvene lađe pronađena je samo djelomično sačuvana kamena špaleta jednog od uskih gotičkog prozora. S obzirom na formiranje velikih svijetlih otvora baroknih prozora, kamene skošene špalete preostalih gotičkih prozora nisu sačuvane.

U unutrašnjosti crkve nisu sačuvani izvorni oblik i elegancija trijumfalnog luka. Ovalni nadvoj trijumfalnog luka u baroknoj je obnovi zidan opekam. Pri baroknoj obnovi sa zidova lađe odstranjena je u cijelosti gotička vapnena žbuka koja se sačuvala samo fragmentarno u crkvenom

4 Čuk, J.(1925): Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestog vijeka, *Rad JAZU*,(231) str. 34, 50-58, Zagreb

5 Monumenta Vaticana Hungarie ser. prima, tomus primus (1887): Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria, 1281-1375, Budapest

6 Godine 1536. Osmanlije iz Bosanskog i Smederevačkog sandaka osvajaju veći dio Slavonije, a samo područje južnih obronaka Požeške gore i grad Požegu 15. siječnja 1537. [Mažuran, 1958: 93-134]

2 Baza dovratnika zapadnog portala crkve, (foto: Ana Mutnjaković 2007. Fototeka MKRH-KOS)

Base of the doorposts at the west entrance, (photo by Ana Mutnjaković 2007, Photographic library MCRC-CDSB)

3 Sjeverna špaleta zidne niše – detalj freske sv. Luka Evanđelist, (foto: Marin Topić, 2009. Arhiv M.T.)

North face of the wall niche – detail of fresco of St. Luke the Evangelist (photo by Marin Topić, 2007, personal archive.)

svetištu. Na istočnome začeljnomo zidu svetišta zazidana je zidna niša s oslikanim bočnim špaletama. Ranogotički zidni oslik gotovo u cijelosti je uništen i prežbukana vapnenom žbukom debljine oko 2-3 cm.⁷ Osim žbukanja zidova, crkva dobiva i novu baroknu podnicu od opeka. U prvoj fazi barokne obnove izvorna razina poda podignuta je za 12 cm. Prema nalazu istraživanja, crkvena je lađa u razdoblju baroka bila popločena opekama 32 x 15 x 6,5 cm, a svetište kvadratičnim opekama 23 x 23 x 5 cm (podna sonda C).

Do osnivanja župe Gornji Lipovac 1789. godine vrlo je malo podataka koji pobliže opisuju barokni inventar sakralne građevine. Povijesni izvori iz prve polovine 18. stoljeća navode da je crkva imala jedan oltar sa slikom sv. Luke i da nema ostalih ukrasa, što znači da je bila relativno skromno opremljena.⁸ Druga barokna obnova uslijedila je 1755. i 1771. g., kada je crkva ožbukana izvana. U sklopu tog zahvata sakralna građevina dobiva u unutrašnjosti

dva nova bočna oltara na zidanim postamentima.⁹ Visoki postamenti zidani su lomljenim kamenom i ulomcima gotičkih arhitektonskih elemenata koji su rabljeni pri zidanju kao građevni materijal. Da je riječ o sakralnom objektu *prijelaznih* obilježja, pokazuju nam pronađeni ulomci zapadnog portala, točnije, profilirana baza dovratnika i ulomak nadvoja koji su otkriveni u zidanim postamentima bočnih oltara. Dovratnik portala profiliran je ranogotičkom profilacijom koja se sastoji od duboke užlebine koja je obrubljena polutorusom. Profilacija u podnožju dovratnika završava u šilj¹⁰ (sl.2).

Konačni volumen crkva je poprimila 1903. g. dogradnjom troetažnog zvonika i zapadnoga crkvenog zida.¹¹ Visoki vitki korpus zvonika zaključen je piramidalnom kapom. U sklopu te intervencije podignuto je novo dvostrušno krovšte. U odnosu na jednostavnu obradbu

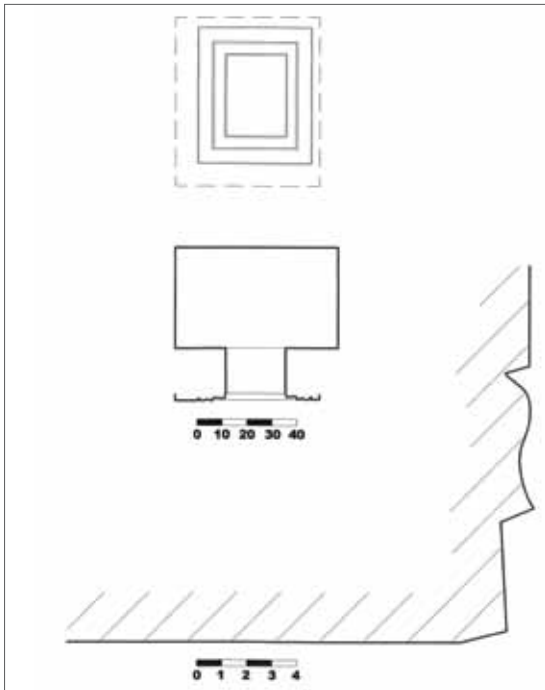
7 U razdoblju do prve polovine 18. st. crkva je obnovljena i opremljena crkvenim baroknim inventarom. U kanonskoj vizitaciji iz 1734. godine vizitator navodi da crkva ima novi krov, da je ožbukana i da je treba objeliniti, te da ima oltar sa slikom sv. Luke. [AFSP, *Specificata annotatio parochiae Dubovicensis, Miscalanea A1*, 144 potpisana 1734. godina]

8 Sršan, S. (1995.): *Katoličke župe u istočnoj Hrvatskoj 1733./34. god.*, Osijek, str. 86.

9 Uz južni zid lađe bio je oltar sv. Ane, a uz sjeverni zid oltar sv. Staša. Pri istražnim radovima u zidanoj strukturi južnog postamenta oltara pronađen je kameni klesanac s urisanim natpisom na bosančici. Prema podacima iz župne kronike, klesanac je pronađen 1903. godine. Kamen je klesanac, prema zapisu iz kronike, iste godine prebačen u Zagreb na prevođenje, gdje je ustanovljeno da su na kamenu urisane riječi »...gdje pisa čmoljev«. Nakon prijevoda kamen s natpisom ponovo je vraćen u Srednji Lipovac, gdje je po nalogu tadašnjeg župnika vlč. Mije Zvegljica ugrađen u južni zidani postament oltara, tako da bude vidljiv za posjetioce. [AŽNK, *Liber memorialis ecclēsiæ s. Andrea Apostoli in Oberlipovac*]

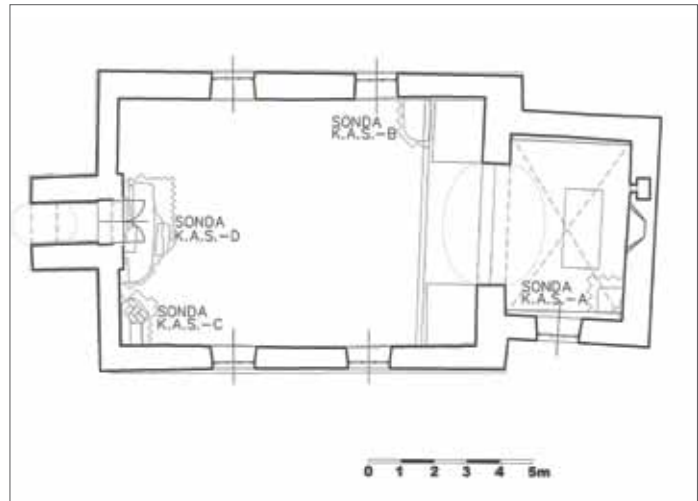
10 Baza dovratnika i gornji dio nadvoja portala crkve izloženi su kao eksponati stalnog postava Arheološkog muzeja u Osijeku.

11 AŽNK: *Liber memorialis ecclēsiæ s. Andrea Apostoli in Oberlipovac*, zapis za 1903. godinu.

4 Kasnogotičko svetohranište (pogled, presjek, detalj kasnogotičke »S« profilacije) Analiza autora prema nalazima konzervatorskih istraživanja (crtao Damir Zahirović, 2010.)

Late Gothic tabernacle (view, elevation, detail of Late Gothic ogee profile) Author's analysis according to the findings of conservation research (drawn by Damir Zahirović, 2010)

5 Konzervatorsko-arheološko istraživanje podnice crkve – pozicije podnih sondi. Analiza autora prema nalazima konzervatorskih istraživanja (crtao: Damir Zahirović, 2010.)

Conservation-archaeological research of the church floor – positions of the floor probes. Author's analysis according to the findings of conservation research (drawn by Damir Zahirović, 2010.)

bočnih pročelja, fasadno platno arhitektonskog korpusa zvonika, u pogledu kompozicije, bogatije se ukrašava horizontalnim trakama rustike i profiliranim razdjelnim vijenicima. U unutrašnjosti crkve također su izvršene promjene, i to na podnici lađe i na prozorskim otvorima. U crkvenoj je lađi izvedeno novo popločenje od opeka. Razina podnice lađe podignuta je za 24 cm u odnosu na baroknu razinu. Podnica lađe je popločena opekama dimenzija 30 x 15 x 7cm. Zbog toga je izveden zahvat na prozorskim otvorima, pri čemu je parapetna zona prozora zazidana opekama u visini od 38 cm. Upravo za tu visinu povišeni su prozorski otvori u zoni nadsvjetla. Osim građevinskih radova, u sklopu ove obnove, koja se može nazvati historicističkom, unutrašnjost crkve oslikava se geometrijskim šabloniziranim oslikom. Zidni oslik, zajedno s crkvenim inventarom, najvećim je dijelom stradao u požaru 1998. godine. Prije stradavanja u požaru, crkva je imala drveni grednik s daščanom oplatom koja je bila s donje strane ožbukana vapnenom žbukom. Krovšte je nakon požara obnovljeno kao dvostrešno s pokrovom od biber crijepa.

KONZERVATORSKA ISTRAŽIVANJA NA ARHITEKTONSKOM KORPUSU CRKVE

U drugoj fazi konzervatorskih istraživanja, na istočnome začelnom zidu pravokutnoga svetišta otkriveni su ostaci ranogotičkoga zidnog oslika, koji se sačuvao samo fragmen-

tarno na manjim površinama zida. Zidni je oslik prekrivao izvorno čitavu površinu istočnoga začeljnog zida svetišta. Kako su već rezultati preliminarnih sondiranja, u središnjoj zoni začeljnog zida svetišta, upućivali na pretpostavku pronalaska zazidanoga prozora, ili zidne niše, u drugoj fazi istražnih konzervatorskih radova na tom je mjestu otvorena veća sonda.

Zidna niša na začeljnome zidu svetišta

U središnjoj zoni istočnoga začeljnog zida svetišta proširivanjem postojećih manjih sondi, otkrivena je zidna niša s freskama koja je zazidana u baroknoj obnovi crkve. Već na samom početku sondiranja zaključeno je da je zidna niša izvorno bila oslikana freskama u razdoblju kada je građena crkva.¹² Rezultati istraživanja otkrili su da je zidna niša sanirana u prvoj obnovi crkve početkom 17. st. U parapetnoj je zoni otkrivena zidana struktura od lomljene opeke i usitnjenog kamena. U tjemenu segmentnog nadvoja, i na bočnim oslikanim špaletama, uključujući i pojedine površine zida svetišta i lađe, pronađeni su ostaci blata pomiješanog s pljevom.¹³ Na zidnom osliku otkrivena su oštećenja koja

¹² Na prijelazu iz plohe zida u skošenu špaletu, na zaglađenoj vapnenoj žbuci, otkrivena je vertikalna crvena linija koja prati rub bočnih špaleta niše.

¹³ Upotreba blata za popravak razrušenih crkava tijekom 17. st., osim na crkvi sv. Luke u Srednjem Lipovcu, uočen je pri istražnim konzervatorskim radovima na crkvi sv. Lovre u Požezi, kao i na crkvi Blažene Djevice Marije u Bapskoj.

su rezultat fizičke degradacije, ali i kasnije, barokne obnove. Lica svetaca imaju oštećenja u predjelu lica i gornjih udova, što upućuje na činjenicu očitoga namjernog oštećivanja koje su izvršile Osmanlije.

Na bočnim špaletama zidne niše pronađena je ikonografska kompozicija s likovima svetaca.¹⁴ Na sjevernoj bočnoj špaleti zidne niše naslikan je titular crkve sv. Luka Evanđelista koji se u ikonografiji prikazuje kao vjeran pratitelj sv. Pavla Apostola u njegovim misionarskim putovanjima. Svečev je lik slikan je u poluprofilu u stojećem stavu, s iskorakom lijeve noge, zauzimajući stav propovijedanja ili obraćanja (sl. 3).

Na južnoj bočnoj špaleti naslikana je po odabiru teme simbolička ranogotička ikonografska kompozicija u kojoj je prikazana metamorfoza sv. Pavla Apostola. Svetac koji se prije preobraćenja na kršćanstvo zvao Savao, prikazan je u ekspresivnoj sceni s vinovom lozom koja je jedna od najživljih biblijskih simbola i označuje odnos Boga i crkve, a ujedno je fitomorfnu simbol Krista. Savao koji će poslije postati sv. Pavao Apostol naslikan je u središnjoj zoni južne bočne špalete. Svetac je prikazan u poluprofilu, s iskorakom lijeve noge i podignutom desnom rukom, u kojoj drži mač, koji simbolizira njegovo mučeništvo.

Središnja tema cjelovite ikonografske kompozicije postavljena je u zadani slikani okvir koji bočno prati geometriju zidne niše. Okvir je naznačen crvenom linijom koja prati vanjski rub bočnih špaleta, a u gornjoj zoni horizontalno presijeca segmentni nadvoj.¹⁵ Tjeme nadvoja zidne niše izmjereno je na +325 cm, a njezina parapetna zona na visini +135 cm u odnosu na nultu točku mjerenja. U svojem središnjem dijelu sjeverna bočna špaleta ima širinu od 70 cm. Južno od zidne niše, na površini začelnog zida, pronađeni su ostaci fresaka s likovima svetaca. U ikonografskoj analizi, po sadržaju i svojoj simbolici, zanimljivi su ostaci fresaka u donjoj zoni začelnog zida i u zoni ispod južnoga prozora svetišta. Prizemna zona začelnog zida i južnog zida svetišta bila je oslikana prizorima iz Pakla i s Posljednjeg suda.

Kasnogotičko svetojhranište – začelni zid svetišta

Na istočnome začelnom zidu svetišta, sjeverno od parapeta prozorske niše, ispod debljega sloja barokne žbuke, pronađeno je svetojhranište koje je isklesano od kamena pješčenjaka. Svetojhranište ima oblik pravokutnika s dimenzijama vanjskih stranica 55 x 46 cm, u odnosu na unutrašnje, koje iznose 32 x 24cm. Prednja strana svetojhraništa obrađena je plošnom kasnogotičkom »S« profilacijom. Sondiranjem »S« profilacije otkriveno je da je profilacija u više navrata bila

14 Prema nalazima sondiranja, zaključeno je da je freska u zidnoj niši bila središnja ikonografska tema kompozicije koja je ispunjavala istočni zid i bočne zidove svetišta.

15 Iako u cijelosti nije sačuvana ikonografska kompozicija zidnog oslika u svetištu crkve, prema nalazima konzervatorskih istraživanja, moguće je ustvrditi da je cjelovita kompozicija u crkvenom svetištu bila postavljena u zadani geometrijski raster pravokutnih polja naznačenih crvenom linijom. Majstor je središnju ikonografsku temu postavio u zidnu nišu, očito zbog nepoznavanja perspektive.

6 Jugozapadni ugao lađe crkve- barokna podnica crkve (konzervatorsko-arheološka sonda C), (foto: Ratko Ivanušec, 2010. Fototeka MKRH-KOSB)

South-west corner of the nave – Baroque floor (conservation/ archaeological probe C), (photo by Ratko Ivanušec, 2010, Photographic library MCRC-CDSB)

bojena vapnenim slojevima, a u jednoj je fazi bila oličena crvenom bojom u odnosu na plohu zida.¹⁶ (sl. 4).

Iznad kamenoga bloka klesanoga svetojhraništa, pronađena je veća površina gotičke žbuke koja nije uništena u baroknoj obnovi sakralne građevine. Na toj je žbuci pronađena crvena trakasta linija slikane kompozicije koja je prema poziciji na zidu, najvjerojatnije s gornje i bočne strane, uokvirivala svetojhranište. Na spoju te vapnene žbuke sa žbukom sjeverne bočne špalete zidne niše otkriveno je nepravilno dijagonalno napuknuće koje dotiče i prezidani parapet niše. Vapnena žbuka sjeverne bočne špalete sa zidnim oslikom kompaktnija je u pogledu veziva i nije u istoj ravnini u odnosu na vapnenu žbuku koja okružuje svetojhranište. Drugi, ne tako manje važan pokazatelj koji nas upućuje na to da je riječ o kasnogotičkoj obnovi unutrašnjosti crkve, spoj je crvene okomite linije slikanog okvira ranogotičkoga zidnog oslika i vapnene žbuke svetojhraništa. Na samome spoju dvaju žbukanih slojeva, vertikalna slikana crvena linija ne prelazi na žbukani sloj koji se nalazi iznad svetojhraništa, što pokazuje da je taj žbukani sloj izveden kasnije, nakon ugradnje kamenoga bloka svetojhraništa u masu zida.¹⁷ »S« profilacije vrlo su česte potkraj 15. i početkom 16. st.¹⁸, kada se pod utjecajem renesanse pojavljuju samostalno u oblikovanju

16 Tragovi crvene boje pronađeni su u utorima plošne »S« profilacije.

17 S obzirom na kasnogotičku »S« profilaciju i sam pravokutan oblik svetojhraništa, pretpostavljamo da je ona ugrađena potkraj 15. ili početkom 16. stoljeća.

18 Horvat, Z. (1989.): *Strukture gotičke arhitekture*, Zagreb, str. 54 - 55.

7 Jugoistočni ugao svetišta – urisani crtež s prikazom ratnika (foto: Ratko Ivanušec, 2009. Fototeka MKRH-KOSB)

South-east corner of the sanctuary – engraved sketch depicting a warrior (photo by Ratko Ivanušec, 2009, Photographic library MCRC-CDSB)

portala, sedilija, svetohraništa i kada se osjeća sklonost prema plošnom oblikovanju arhitektonskih elemenata.

Približno isti princip kasnogotičkog oblikovanja primijenjen je na svetohraništu crkve sv. Vida u Klenovcu u Hrvatskom zagorju s početka 16. st. Svetohranište te crkve ima oblik pačetvorine, s profilacijom koja je u pogledu oblikovanja još položenija, i prekinuta manjim stepenastim profilom.¹⁹

Jugozapadni ugao lađe – podnica (sonda C)

U unutrašnjosti sakralne građevine sondirana je podnica crkvenog svetišta i lađe radi utvrđivanja izvorne gotičke nivelacije i popločenja. Otvorene su ukupno četiri konzervatorsko-arheološke sonde u unutrašnjosti crkve i nekoliko vanjskih arheoloških sondi na gradištu. Nalazi preliminarnih arheoloških iskopavanja, u unutrašnjosti crkve i na okolnome prostoru, upozorili su nas na promjene nivelacije popločenja, kao i na činjenicu da je crkva jedno vrijeme bila utvrđena obrambenim jarcima, vjerojatno i drvenim palisadama.

Sonda je otvorena u jugozapadnom kutu lađe sa svrhom utvrđivanja izvorne razine gotičkog popločenja i pozicije jugozapadnog kuta crkvene lađe. Odstranjivanjem dijela postojećeg popločenja od opeka pronađen je deblji sloj usitnjene

šute u visini 16 cm. Ispod toga sloja, na dubini od –28 cm u odnosu na nultu točku mjerenja, pronađena je barokna podnica koja je izvedena od opeke dimenzija 32 x 15 x 6,5 cm. Daljnjim sondiranjem, uz južni zid lađe, ispod 12 cm debeloga sloja šute, otkriven je izvorni kut crkve na čijem su se spoju sačuvali ostaci vapnene gotičke žbuke. Prema tragovima završetka žbuke na zidovima i ostacima vapnene posteljice, izvorno gotičko popločenje lađe crkve bilo je niže za –46,5 cm u odnosu na današnju razinu podnice lađe. Prema nalazu ove sonde, u vrijeme izgradnje crkve debljina zapadnoga gotičkog zida crkve iznosila je 93 cm (sl. 5, 6).

Uglovni klesanci pročelja – urisani crteži u kamenu

Konzervatorskim istraživanjima na pročelju na uglovnim klesancima otkriveni su mnogobrojni urisani crteži, s animalističkim, antropomorfnim motivima i vjerskim simbolima. Urisani crteži u kamenu pješčenjaku najzastupljeniji su na jugoistočnoj strani crkve, na uglovnim klesancima lađe i pravokutnoga svetišta, ali i na drugim arhitektonskim elementima.²⁰ S obzirom na preklapanje i precrtavanje crteža na pojedinim klesancima, neke od tih crteža teško je odgotnetnuti, međutim, zbog svoje mnogobrojnosti i prikazanih motiva svakako zaslužuju da budu tema zasebnog istraživanja. Gotovo svi urisani crteži na uglovnim klesancima pronađeni su na visini oko 2 m od razine tla, što odgovara visini čovjeka. Jedina je iznimka urisani crtež na jednom od uglovnih klesanaca na jugoistočnoj strani lađe koji je pronađen je na visini od 4 m. Na površini uglovnog klesanca urisan je crtež konjanika u borbenom položaju, odnosno u jurišu. Konjanik u jednoj ruci drži mač, a u drugoj barjak. Osim ovog crteža, po jasnoći prikaza i svojevrsnoj simbolici zanimljiv je drugi crtež koji je otkriven na uglovnom klesancu na jugoistočnoj strani pravokutnoga svetišta. Na crtežu je prikazan lik ratnika u odori kako drži mač preko jednoga shematskog prikaza s naznačenim polumjesecom koji bi trebao simbolizirati Osmanlije (sl. 7).

VALORIZACIJA NALAZA KONZERVATORSKIH ISTRAŽIVANJA I ARHITEKTONSKOG KORPUSA CRKVE Tipološka obilježja tlocrta – crkve s pravokutnim svetištima

Srednjovjekovni arhitektonski korpus crkve većim je svojim dijelom stradao u turskim razaranjima, tako da samo možemo pretpostaviti prvotni izgled crkve sv. Luke. Svi kasniji zahvati obnove crkve još su više umanjili čitljivost njezine srednjovjekovne strukture, koja je prije istraživanja bila samo djelomično vidljiva u perimetralnim crkvenim zidovima.²¹

²⁰ Osim na uglovnim klesancima pročelja, u kamenu urisani crteži pronađeni su i na ulomku dovratnika portala i na klesancima u podnožju trijumfalnog luka.

²¹ U svojem katalogu gotičkih crkava u Slavoniji autorica navodi za crkvu da pripada tipu srednjovjekovnih sakralnih građevina s ravno zaključenim svetištem. Od vidljivih arhitektonskih elemenata spominje ugaone kvadre na pročelju koji upućuju na njezinu pripadnost gotici. [Vukičević-Samaržija, D. (1986.): nav. dj.: 141]

¹⁹ Vukičević-Samaržija, D. (1993.): *Gotičke crkve Hrvatskog Zagorja*, Zagreb, str. 92 - 93.

Crkva sv. Luke u Srednjem Lipovcu po svojim tipološkim obilježjima pripada skupini jednobrodnih sakralnih građevina s pravokutnim ili kvadratnim svetištem. Crkve s pravokutnim svetištem prisutne su u srednjovjekovnoj arhitekturi kroz sva stilska razdoblja, od predromanike do kasne gotike. Na području sjeverne Hrvatske tip crkve s ravno zaključenim svetištem bio je prisutan već u predromani, što potvrđuju arheološka istraživanja na prostoru crkve Majke Božje Gorske u Loboru. Južno od postojeće crkve pronađeni su rovovi jednobrodne drvene crkve iz 9. st. koja je bila zaključena pravokutnim svetištem.²² Iako je ovaj tlocrtni oblik poglavito karakterističan za romaniku i za razdoblje *prijelaznih* romaničko-gotičkih stilskih obilježja²³ gdje je taj tip tlocrta dosta primjenjivan, u našim krajevima on se pojavljuje i u kasnijem razdoblju gotike, gdje ga pronalazimo na nekim crkvama na Kvarneru, ali i u Slavoniji tijekom 14. i 15. st. Utjecaji na izgradnju sakralnih građevina s pravokutnim svetištem u naše prostore dolaze sa sjevera, gdje je taj tip crkve najrasprostranjeniji na području središnje Štajerske.²⁴ U sjeverozapadnom dijelu Hrvatske taj se utjecaj širi južnije nego u Sloveniji. Na području Karlovca pravokutno svetište posjeduje kapela sv. Jurja u Mateškom Selu, zatim crkva Svih svetih u Trgu kraj Ozlja, kao i kapela *prijelaznih* obilježja sv. Petra u Novom Mjestu pokraj Zeline.²⁵ U Slavoniji, osim crkve sv. Luke u Srednjem Lipovcu (druga pol. 13. st.), pravokutna svetišta imaju crkve sv. Petra i Pavla u Koški (13. st.), župna crkva sv. Augustina u Velikoj (14. – 15. st.) te nešto kasnije građene crkve sv. Stjepana u Glogovici (prva pol. 15. st.) i sv. Petra u Brodskim Zdencima (prva pol. 15. st.).

O tipologiji sakralnih građevina s pravokutnim ili kvadratnim svetištem u našim su krajevima pisali pojedini istraživači, istražujući pritom mjesto, utjecaj i ulogu fenomena crkve s kvadratičnim svetištem u kulturnoj topografiji srednjovjekovne Slavonije. Neki od istraživača iznose tako tezu o utjecaju sa sjevera²⁶ povezujući taj tlocrtni oblik svetišta s utjecajima gradnje u drvu. Za potvrdu ove teze od osobite je važnosti otkriće drvene crkve iz 9. st. na užemu prostoru crkve Majke Božje Gorske u Loboru. S druge strane, postoje neka ranija razmišljanja pojedinih istraživača koji pokazuju da je ruječ o najjednostavnijem tipu tlocrta sakralnih građevina koji se primjenjivao širom Europe, tijekom svih graditeljskih epoha, te da u primjeni ove tipologije ne treba tražiti utjecaj sjevera i gradnje i u drvu.²⁷

22 Filipić, K. (2008.) Po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru, *Arheološko-povijesni vodič*, str. 68, Zagreb

23 Horvat, A. (1984./85.): Prilog tipološkoj klasifikaciji romaničkih crkava kontinentalne Hrvatske, *Bulletin* 1 (55 i 56): str. 70, Zagreb

24 Zadnikar, M. (1982.): *Romanika u Sloveniji-tipologija i morfologija sakralne arhitekture*, Ljubljana, 277.

25 Crkva u svojoj građevnoj strukturi ima jaku fazu prve polovine 13. st. u okvirima »kolomanske renesanse«.

26 V. P. Goss-Šepić, (2007.): A note on some Churches with Rectangular Sanctuary in Medieval Slavonia, *Peristil* (50): str. 21 - 40, Zagreb

27 Vukičević- Samaržija, D. (1993) nav. dj.: 47

Gledajući položajno, slavonska grupa crkava s ravno zaključenim svetištem najzastupljenija je u središnjem dijelu Slavonije (Srednji Lipovac, Velika, Glogovica, Brodski Zdenci, isti oblik svetišta imala je vjerojatno i cistercitska opatija u Kutjevu?). Iako prostorno nešto udaljenija od crkve sv. Luke, osim po tipologiji tlocrta svetišta, od slavonske grupe crkava s pravokutnim svetištem, po sačuvanosti izvorne strukture, posebno se izdvaja crkva sv. Petra i Pavla u Koški koja se nalazi sjeveroistočno od Našica. Crkva se datira u drugu polovinu 13. stoljeća i izdvaja se po tome što u unutrašnjosti pravokutnoga svetišta ima sačuvanu svodnu konstrukciju, u obliku šiljaste bačve, i neke romaničke detalje na pročelju, kao što su luneta iznad portala i prozori na pročelju. U analizi građevne strukture crkve sv. Luke potrebno je izdvojiti dvije crkve, u središnjem dijelu Slavonije, koje su u novije vrijeme konzervatorski istražene i obnovljene. To su crkve sv. Stjepana u Glogovici i sv. Petra u Brodskim Zdencima datirane u prvu polovinu 15. st.²⁸ Nije isključeno da je na njihovu izgradnju, odnosno graditelje, utjecala i blizina ranogotičke crkve sv. Luke u Srednjem Lipovcu. Riječ je o manjim sakralnim građevinama provincijske gotike koje danas imaju funkciju grobljanskih kapela. Osim upotrebe tlocrtnog oblika pravokutnoga svetišta, u oblikovanju prozora, upotrebi križnoga svoda u svetištu, s obzirom na kasniju izgradnju, već je uočljiva gotička koncepcija oblikovanja prostora i detalja na pročelju (sl. 8, 9).

U usporedbi s crkvama u Srednjem Lipovcu i Glogovici, gotovo u cijelosti očuvanu srednjovjekovnu strukturu posjeduje crkva sv. Petra u Brodskim Zdencima. Jednobrodna crkva s užim i nižim pravokutnim svetištem sačuvala je u cijelosti svoj izvorni srednjovjekovni tlocrtni oblik, što je potvrđeno arheološkim istraživanjima i obnovom crkve.²⁹ Barokna obnova na ovoj crkvi, po opsegu zahvata, bila je mnogo skromnija u unutrašnjosti i na vanjštini građevine u odnosu na crkve u Glogovici i Srednjem Lipovcu. Svi gotički elementi, kao što su uski šiljasti gotički prozori na pročelju, zapadni portal polukružnog nadvoja s plošnim profilacijama, zadržani su na crkvenom pročelju crkve u razdoblju barokne obnove. Crkva se izdvaja po svojem pravokutnom svetištu, za koje se tijekom obnove utvrdilo da je zadržalo svoj izvorni tlocrtni oblik i visinu zidova. Iznad začelnog zida svetišta izdiže se zabatni zid građen lomljenim kamenom, na kojem nema tragova prezidavanja, iz čega se može zaključiti da je riječ o sačuvanom volumenu ravno zaključenoga svetišta s dvoslivnim krovom. S druge strane, rezultati konzervatorskih istraživanja crkve sv. Stjepana u Glogovici pokazuju da se radi o graditeljski slojevitijoj jednobrodnoj građevini s ravno zaključenim svetištem.

28 Crkve su smještene na obroncima Dilj-gore u Slavoniji. U razdoblju srednjeg vijeka nalazile su se unutar posjeda Glogova. Polovinom 13. st. plemićki posjed Glogova u vlasništvu je roda Boričevića od kojih kasnije tijekom 14. st. nastaje rod Berislavića Grabarskih (13. – 16. st.) koji dobivaju naziv po posjedu Grabarju koje je do danas sačuvalo svoje ime i nalazi se nadomak Sl. Brodu. [Čuk, J. (1925) nav.dj.: 34]

29 Crkva je obnovljena 1994. godine. Prethodno su provedena arheološka istraživanja u organizaciji Muzeja Brodskog Posavlja. Voditelj istraživanja bio je Josip Lozuk, dipl. arheolog.

8 Crkva sv. Petra u Brodskim Zdencima, pr. pol.15. st.- pogled sa jugozapada (foto: Ratko Ivanušec, 2009. Fototeka MKRH-KOSB)

Church of St. Peter in Brodski Zdeneci, early 15th century – view from the south-west (photo by Ratko Ivanušec, 2009, Photographic library MCRC-CDSB)

Njezina je srednjovjekovna struktura izmijenjena više puta baroknim obnovama³⁰, ali, kako se ispostavilo, već i prije u razdoblju gotike. Iako je ova crkva tipološki srodna s crkvom u Brodskim Zdencima, veći broj spolija u temeljima i zidovima, upućuje vjerojatno na izgradnju postojeće gotičke crkve na temeljima neke starije crkve.³¹ Osim spolija u zidovima i temeljima, pri obnovi svetišta pregradnja je evidentirana i na začelnom dijelu pravokutnoga svetišta, koje je produženo prema istoku za otprilike 1 m.³² Ta je pregradnja, zasigurno, bila uvjetovana urušavanjem gotičkoga križnoga svoda. Na izmaknutom začelnom zidu svetišta nalaze se gotički »soklovi« za koje se istraživanjem utvrdilo da su naknadno ugrađeni u zid. Zanimljivo da su »soklovi« svetišta u Glogovici klesani ranogotičkom profilacijom, kakvu susrećemo na objektima s

kraja 13. st. i dalje tijekom 14. st.³³ Prisutnost ovakve profilacije možda nam govori da je ranija crkva mogla biti sagrađena već u 14. st. ili možda ranije potkraj 13. st. na posjedu Glogova jer se župa sv. Stjepana u Glogovici spominje 1334. – 1335. god. u popisu župa pečuške biskupije. Ove dvije crkve upozoravaju nas na činjenicu da se najelementarniji tlocrt, jednobrodne crkve s ravno zaključenim svetištem, primjenjivao i u kasnijem razdoblju gotike.

Osim toga što pripada istoj tipološkoj skupini gotičkih crkava s pravokutnim i kvadratičnim svetištima, u odnosu na crkve u Glogovici i Brodskim Zdencima, crkva sv. Luke ne izdvaja se samo po ranijoj dataciji nego i po nekim obilježjima tlocrta koja ovu crkvu svrstavaju u crkve *prijelaznog* stila. Iako u cijelosti nije sačuvana njezina srednjovjekovna građevna struktura, nalazi konzervatorskih istraživanja, kao što su ostatci ranogotičkih fresaka u crkvenom svetištu, detalji kamene plastike, upućuju na to da je riječ o crkvi koja je građena u razdoblju između druge polovine 13. st. i početka 14. st.

30 Papić, T. (1999.): *Konzervatorska studija – Crkva sv. Stjepana u Glogovici*, Osijek (nepublicirani rad), str. 27.

31 Tijekom izvođenja radova obnove crkve i drenažnog rova u sjeverozapadnoj strani crkve, u osi sjevernog zida, otkriveni su ostatci zida koji je prekinut recentnim grobnim mjestom.

32 Istražnim radovima u svetištu otkriveni su ostatci svodjenja samo uz dijelom trijumfalnog luka. Izostanak svodnih rebara u jugoistočnom i sjeveroistočnom kutu svetišta upućuje na kasniju pregradnju svetišta koja je izvedena nakon urušavanja križnoga svoda. U sklopu te obnove začeljni zid svetišta izmaknut je prema istoku, čime je svetište dobilo pravokutan oblik.

33 Ista profilacija prisutna je na sklopu svetišta franjevačke crkve u Našicama s kraja 13. st. Profilacija gotičkog sokla sastoji se od polutorusa, duboke užljebine i manjeg skošenja.

9 Crkva sv. Stjepana u Glogovici, pr. pol.15. st. – pogled s jugoistoka (foto: Ratko Ivanušec, 2010. Fototeka MKRH-KOSB)

Church of St. Stephen in Glogovica, early 15th century – view from the south-east (photo by Ratko Ivanušec, 2010, Photographic library MCRC-CDSB)

Prostorna dispozicija gradišta s crkvom

Prije analize tlocrta crkve potrebno je kratko osvrnuti se na samu poziciju gradišta, na kojem je sagrađena crkva sv. Luke u odnosu na okolni prostor. Dominantna pozicija u krajoliku, blizina Save i prijelaza kod Kobaša upućuju na to da je ovaj lokalitet, već od ranoga srednjeg vijeka imao neku ulogu kontrole pristupa iz smjera Posavine prema Požezi.³⁴

Crkva je, prostorno gledajući, izgrađena na najvišoj zaravni gradišta s prostornom dispozicijom jugozapad – sjeveroistok. U odnosu na okolni prostor, zanimljiva je pozicija pravokutnoga svetišta s orijentacijom prema širokom prirodnom usjeku, koji se nalazi s njezine sjeveroistočne strane. Taj prirodni usjek činilo je u srednjovjekovnom razdoblju korito vodotoka,

³⁴ Gradački posjed Orljavica, odnosno lokalitet gradišta s crkvom sv. Luke nalazio se u središnjem dijelu južnih gradačkih posjeda Požege. Posjed je bio najprije u vlasništvu plemića od Orljavice Petra Helejeva, kasnije je posjed privremeno pripao ponovno požeškom gradcu. Kraljica Marija darovala ga je poslije plemiću Aladaru od roda Čeha. Istočno od gradačkog posjeda Orljavice nalazio se gradački kraljičin posjed Gradpotok koji odgovara današnjoj Staroj Kapeli. Na tom posjedu iznad potoka nalazio se Gradac pokraj kojeg je prolazila cesta koja je imala funkciju kontrole pristupa iz Požege prema Posavini. Južno od gradačke Orljavice nalazila se »zemlja Remunt« koja odgovara kraju današnje Batrine. Prema zapadu posjed Orljavica graničio je s gradačkim posjedom Dubovac. Posjed je dobio naziv po potoku Dubovcu ili Kamenici u području današnjeg sela Bili Brig zapadno od Nove Kapele. [Čuk, J. (1925): nav.dj.: 53-60].

jednog od dvaju potoka.³⁵ Sjeveroistočno i istočno od crkve, na udaljenosti od dvjestotinjak metara, nalaze se dva brežuljka, gotovo identične visine, kao i gradište s crkvom. Oni su također mogli imati u srednjem vijeku neku vrstu promatračnica. Da je riječ o važnoj geostrateškoj poziciji, osim prostorne lokacije, pokazuju nam mnogobrojni urisani petroglifi na uglovnim klesancima svetišta s prikazima ratnika s oružjem, raznim vjerskim simbolima i drugim motivima. Urisani crteži u kamenu kao da nas upućuju na geostratešku poziciju lokaliteta, a ujedno nam govore i o razaranju sakralne građevine³⁶ (sl. 10).

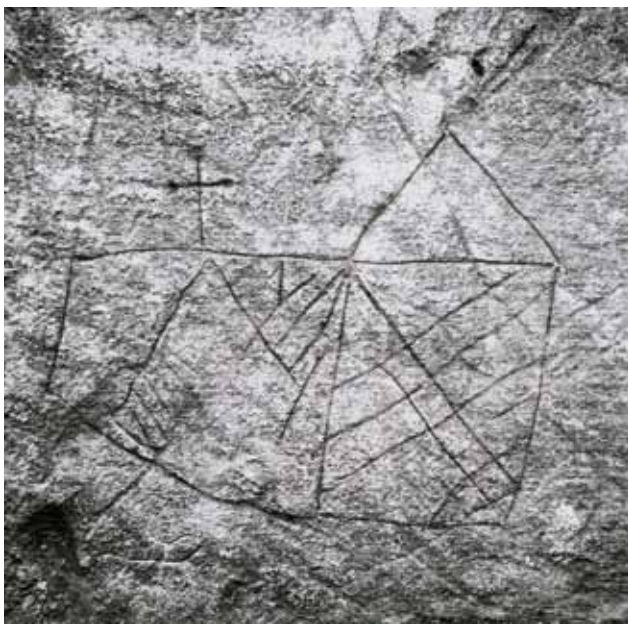
U nalazima preliminarnih arheoloških istraživanja, na južnoj padini lokaliteta, pronađen je obrambeni jarak koji upućuje na to da je crkva bila utvrđena palisadama u drugoj polovici ili potkraj 15. st. Okolni prostor gradišta očito je tada bio prilagođen u obrambene svrhe, zbog sve

³⁵ Brdo na kojem se nalazi crkva okruživala su sa sjeverne i južne strane dva potoka, Orljavica i Lipovac. Svi gradački posjedi dobivali su svoje nazive po potocima koji su ujedno činili i prostorne granice plemićkih posjeda.

³⁶ Urisani crteži u kamenu na uglovnim klesancima pronađeni su i na drugim srednjovjekovnim crkvama središnjeg dijela Slavonije, ali su svojom zastupljenošću malobrojni. Na crkvi sv. Dimitrija u Brodskom Drenovcu, te na crkvi sv. Stjepana u Glogovici prisutni su samo crteži s prikazima životinja (jeleni, košute), ali ne i crteži s prikazima ratnika.

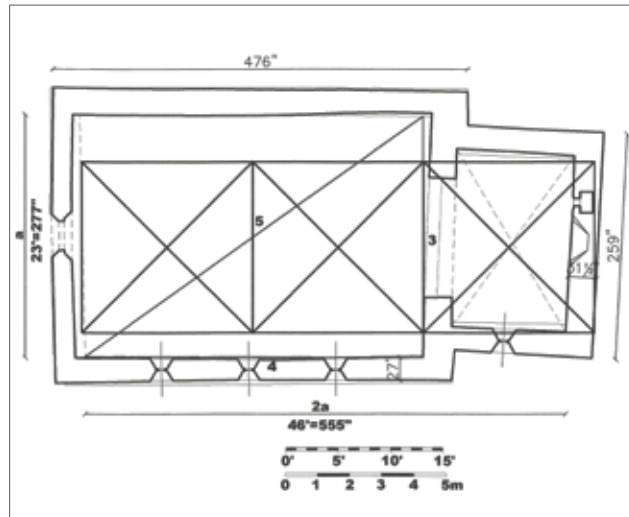
10 Uglovni klesanac- urisani crtež s prikazom ratnika na konju (foto: Ratko Ivanušec, 2010. fototeka MKRH-KOSB)
Cornerstone – engraving depicting a warrior on horseback (photo by Ratko Ivanušec, 2010, Photographic library MCRC-CDSB)

11 Uglovni klesanac- urisani crtež sa shematskim prikazom crkve (foto: Ratko Ivanušec, 2010. fototeka MKRH-KOSB)
Cornerstone – engraving of a schematic representation of the church (photo by Ratko Ivanušec, 2010, Photographic library MCRC-CDSB)

veće opasnosti od provala Osmanlija. Zbog svoga geostrateškog položaja lokalitet na kojem je sagrađena crkva sv. Luke svrstava se u tzv. visinska gradišta kakva nalazimo u međurječju Drave i Save u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.

Rezultati konzervatorskih istraživanja u unutrašnjosti i na crkvenom pročelju pridonijeli su novim spoznajama o

12 Grafička analiza – kvadrangulacija tlocrta crkve Analiza autora prema nalazima konzervatorskih istraživanja (crtao Damir Zahirović)

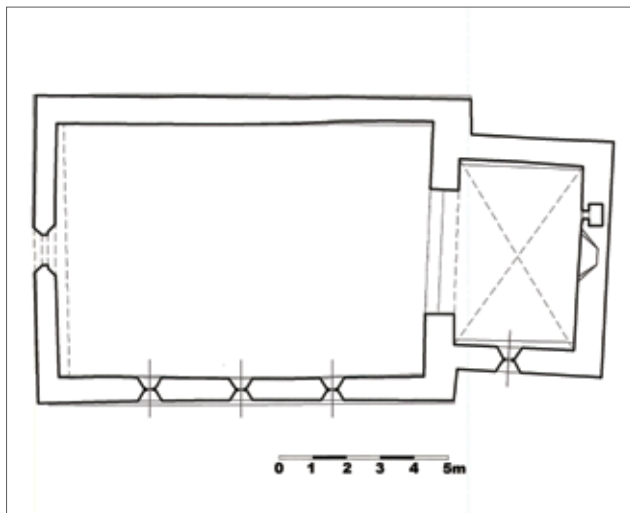
Graphic analysis – quadrangulation of the ground-plan of the church Author's analysis according to the findings of conservation research (drawn by Damir Zahirović)

slojevitosti i etapama izgradnje, koje za sobom otvaraju i neka nova pitanja o mogućem izvornom izgledu crkve, te posebno o visinskim gabaritima svetišta. Osim toga što je riječ o uobičajenoj tipologiji crkve s ravno zaključenim svetištem, jedno od obilježja tlocrta crkve jest blaga inklinacija svetišta prema jugoistoku za 3°, što je dosta čest slučaj u srednjovjekovnoj arhitekturi.³⁷ Na mogući srednjovjekovni izgled crkve upućuje nas jedan urisan crtež na jednom od uglovnih klesanaca svetišta. Na njemu je dosta shematski prikazana crkva sv. Luke. S obzirom na preklapanje s ostalim crtežima, na istom uglovnom klesancu, prikaz crkve relativno je nečitljiv i ne može se sa sigurnošću zaključiti je li prikazana cijelovita crkva, ili stanje nakon njezina razaranja³⁸ (sl. 11).

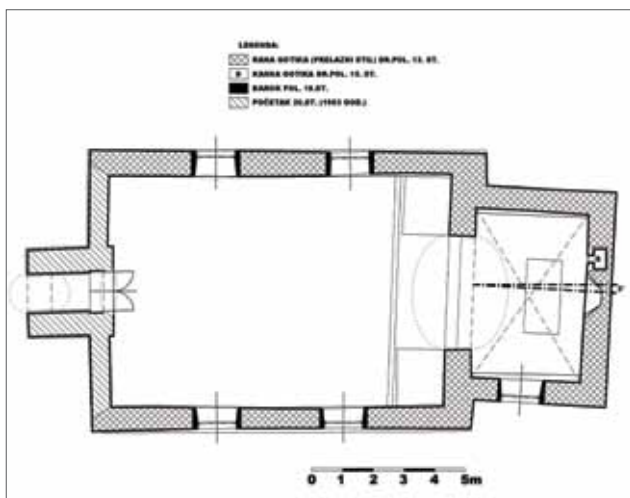
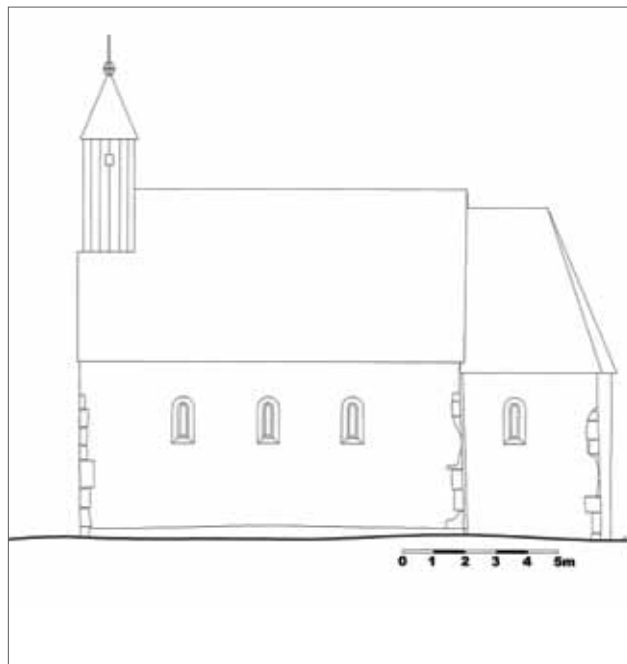
Iako nije sačuvana izvorna elevacija srednjovjekovnog zida, može se zaključiti da se radilo o relativno visokoj jednobrodnoj crkvi. To nam pokazuje i relativna sačuvana visina srednjovjekovnog zida nakon razaranja, koja varira od 4 do 5 metara. Zide od lomljenog kamena najočuvanije je na svetištu. U oblikovanju zida svetišta potrebno je istaknuti neke uočene detalje koji su karakteristični za ovu crkvu, a njihovom pojavom otvaraju se neka pitanja u razmatranju moguće elevacije svetišta i crkve u cjelini. Gledano s unutrašnje strane, južni i sjeverni zid svetišta, u svome donjem dijelu, imaju zadebljanje, odnosno podzid u visini 110 cm. Na istočnom zidu svetišta, gdje se

37 Ovo odstupanje svetišta od središnje osi moguće je objasniti kao potrebu za dodatnim osvjetljavanjem zidne niše, pri čemu bi sunčeva svjetlost, pod određenim kutom, osvjetljavala sjevernu bočnu špaletu zidne niše. Na sjevernoj bočnoj špaleti naslikan je titular crkve sv. Luka Evanđelist.

38 S obzirom na poziciju urisanog crteža, vjerojatno je prikazana crkva s pozicije jugoistoka, odnosno od strane svetišta.

13a i 13b Hipotetička rekonstrukcija crkve, tlocrt i južno pročelje. Analiza autora prema nalazima konzervatorskih istraživanja (crtao Damir Zahirović)
13a and 13b Hypothetical reconstruction of the church, ground-plan and south elevation. Author's analysis according to the findings of conservation research (drawn DamirZahirović)

15 Tlocrt s fazama građenja. Analiza autora prema nalazima konzervatorskih istraživanja (crtao Damir Zahirović)
Ground-plan with the phases of construction Author's analysis according to the findings of conservation research (drawn by Damir Zahirović)

14 Kasnogotičko svetohranište- začeljni zid svetišta (foto: Marin Topić, 2009., Arhiv M.T.)

Late Gothic tabernacle – rear wall of the sanctuary (photo by Marin Topić, 2009, personal archive)

nalazi zidna niša s freskama, podzid je izostavljen. Drugi karakterističan detalj uočen je s vanjske strane svetišta. Sa sjeverne strane, na spoju sjevernog zida lađe i svetišta, nalazi se dodatno ojačanje sjevernog zida svetišta uglovnim klesancima.³⁹ Ojačanje u zidu izvedeno je lomljenim

³⁹ Otvaranjem nekoliko sondi na spoju sjevernog zida svetišta i lađe nisu otkriveni tragovi pregradnje koji bi upućivali na to da je ojačanje svetišta izvedeno kasnije.

kamenom, a učvršćeno je pravilno obrađenim uglovnim klesancima svetišta. To ojačanje prekinuto je na visini baroknog nadozida, perimetralnih zidova svetišta i crkve, što nam također pokazuje da je riječ o izvornoj strukturi crkve. Potreba za ojačavanjem zida, u prizemlju i na vanskoj strani svetišta, otvara neka nova pitanja, nije li pravokutno svetište možda imalo izvorno veću visinu u odnosu na

16 Zidna niša s freskama nakon završetka restauratorskih radova obnove i prezentacije (foto: Marin Topić, 2009. Arhiv M. T.)

Wall niche with frescoes after restoration and renovation work and presentation (photo by Marin Topić, 2009, personal archive)

crkvenu lađu. Kada se govori o svetištu crkve sv. Luke treba spomenuti također jedan važan detalj, a to da je izostavljen prozor na začeljnome zidu svetišta, na poziciji gdje crkve s kvadratnim ili pravokutnim svetištem obično imaju prozor.⁴⁰ Na toj poziciji svetište crkve sv. Luke ima oslikanu zidnu nišu. Da je riječ o sakralnom objektu koji je izgrađen na gradištu, čiji kontinuitet naseljavanja možemo pratiti još iz razdoblja antike, pokazuju nam arheološki nalazi u svetištu, i oko perimetralnih crkvenih zidova. Pri istraživanju podnih slojeva, u jugoistočnom dijelu svetišta (sonda A) ispod posteljice popločenja crkve, koju smo datirali kao srednjovjekovni sloj, pronađeni su ulomci kvadratične ploče s istaknutim vijugavim linijama, što upućuje na zaključak da je riječ o građevnim elementima koji su uzeti s neke starije rimske, ili kasnoantičke građevine. Veći broj ulomaka rimskih opeka pronađen je oko perimetralnih zidova crkve tijekom izvođenja drenažnog rova.⁴¹

40 Kao primjere prisutnosti prozora na začeljnomo zidu kvadratnoga svetišta navodimo crkvu sv. Petra u Brodskim Zdencima, crkve sv. Petra i Pavla u Koški, te ranogotičku crkvu sv. Petra u Novom Mjestu pokraj Zeline. Na primjeru crkve sv. Stjepana u Glogovici prozor je izostavljen zato što je svetište naknadno pregrađeno.

41 Ulomci rimskih opeka pohranjeni su u depou Gradskog muzeja Nove Gradiške.

Grafička analiza – kvadrangulacija tlocrta crkve prijelaznoga stila

U geometrijskoj konstrukciji tlocrta crkve sv. Luke uočena su pojedina obilježja, prisutna gotovo na svim građevinama koje su građene na prijelazu iz romanike u gotiku. Ta se obilježja ocrtavaju u načinu i jednostavnosti arhitektonskog oblikovanja, u primijenjenim kompozicijskim postupcima tijekom građenja crkve, a izražena su kroz upotrebu određenih brojčanih odnosa, ili omjera 1 : 2 i 3 : 4 : 5 (sl. 12).

Ovakvi su se omjeri primjenjivali za određivanje vanjskog i unutrašnjeg tlocrta crkve, odnosno za određivanje njegovih detalja. U analizi tlocrta crkve sv. Luke primijenjena je kraljevska ili pariška stopa $1' = 32,5$ cm kakvom su se koristili cisterciti. Ta stopa dijeli se još na $12''$ palaca veličine $1'' = 2,70$ cm.⁴² Upravo takve mjerne jedinice primjenjivane su za određivanje mjera tlocrtnih dimenzija objekta, kao i za određivanje debljine zidova i drugih detalja. U određivanju unutrašnjega tlocrta crkvene lađe i svetišta primijenjen je kompozicijski postupak trijade 3:4:5, odnosno Pitagorin ili (egipatski trokut). Pitagorin se trokut primjenjivao za određivanje pravog kuta, a karakterističan je za romaničke građevine, kao i za građevine prijelaznih stilskih obilježja s kraja 13. i početka 14. stoljeća.⁴³ Kako je navedeno, jedno od glavnih obilježja tlocrta sakralnih građevina »prijelaznog stila« jest primjena omjera 1 : 2. I na primjeru crkve sv. Luke prisutan je taj omjer u određivanju unutrašnjih dimenzija lađe i svetišta. Unutrašnja širina crkvene lađe crkve iznosi $23'$ stope, odnosno $277''$ palaca, u odnosu na unutrašnju duljinu lađe i svetišta koja iznosi $46'$ stopa, odnosno $555''$ palaca. Debljina crkvenih zidova nije na svakom mjestu istovjetna.⁴⁴

Omjeri koji su primijenjeni u određivanju tlocrta crkve 1 : 2 i 3 : 4 : 5 uporabljeni su i na primjeru oblikovanja zidne niše na začeljnomo zidu pravokutnoga svetišta. Za određivanje skošenja bočnih špaleta zidne niše primijenjen je također egipatski trokut stranica 3 : 4 : 5.⁴⁵

Od detalja arhitektonske kamene plastike, osim uglovnih klesanaca na perimetralnim zidovima crkve, danas gotovo nije preostalo ništa. Ovo je razumljivo s obzirom na veliko razaranje crkve, kao i na kasniji važan zahvat barokne obnove crkve. Gotički se prozori nisu sačuvali jer su na njihovim pozicijama probijeni veliki barokni prozorski otvori.

42 Na području kontinentalne Hrvatske primjenjivala se, osim pariške ili kraljevske stope veličine 32,5 cm, i bečka stopa od 31,6 cm. Bečka stopa veličine 31,6 cm manje se primjenjivala u romanici i na građevinama »prijelaznih« stilskih obilježja. Dijeli se na $10''$ palaca veličine 2,63 cm. Jedan bečki hvat iznosi 189,3 cm i dijeli se na $6'$ stopa.

43 Horvat, Z. (1989): nav. dj.: 85

44 Debljina zida trijumfalnog luka i istočnog začeljnog zida svetišta iznosi 85cm = $31 \frac{1}{2}''$ palca. Konzervatorsko - arheološkim istraživanjima podnice crkve (sonda C) otkrivena je debljina zapadnog zida lađe koja iznosi 93cm, odnosno $34''$ palca. Najtanji zid izmjerjen je na južnom zidu lađe koji ima debljinu samo od 75 cm = $27''$ palca.

45 Širina svijetlog otvora niše, u središnjem dijelu iznosi $57''$ palaca, a u donjem dijelu $48 \frac{1}{2}''$ palca. Visina niše od tjemena do projicirane ravnine parapeta iznosi $71''$ palac. Zbog ovalnog ruba zidne niše, bočne se špalete suzjuju prema parapetu koji je prezidan u baroknoj obnovi. U središnjem dijelu niše bočna je špaleta široka 70 cm, odnosno $26 \frac{3}{4}''$ palčeva, a u donjem dijelu $20 \frac{3}{4}''$.

17 Pogled na crkvu s jugozapada, (foto: Ratko Ivanušec, 2009. Fototeka MKRH-KOSB)

View of the church from the south-west (photo by Ratko Ivanušec, 2009, Photographic library MCRC-CDSB)

Prozori su imali kamene skošene špalete što je potvrđeno istražnim radovima.⁴⁶ Po svemu sudeći, crkva je imala tri prozora i jedan na južnome zidu svetišta. O njihovu oblikovanju možemo samo nagađati, ali prema uobičajenoj tipologiji prozora romaničkih crkva i sakralnih građevina koje svrstavamo u *prijelazni* stil vjerojatno su bili oblikovani još na romanički način. Sukladno tomu, mogli su imati uski svijetli otvor, i završavati lučno, u svojem gornjem dijelu. S obzirom na pronađeni ostatak kamene špalete u zidu, prozori su s vanjske i unutrašnje strane imali skošene kamene špalete (sl. 13a, 13b). Kao jedan od mogućih primjera oblikovanja prozora navodim nedavno u zaštitnim radovima otkriveni uski polukružni prozor na crkvi sv. Mihovila u nedalekoj Ratkovici. Crkva s polukružnim svetištem datira se u 13. – 14. st. imala je na južnom zidu broda crkve izdužene prozore s uskim svijetlim otvorima koji su završavali polukružno.⁴⁷ Kao drugi primjer oblikovanja navodim prozor na začeljnome zidu crkve sv. Petra u Novom Mjestu pokraj Zeline. Ta crkva s kraja 13. st. *prijelaznih* obilježja, na začeljnemu zidu pravokutnoga svetišta,

također ima jednostavno oblikovane uske polukružne prozore romaničkih obilježja.

Kasnogotičko svetohranište

Pokraj važnog otkrića ranogotičkih fresaka, istražnim radovima na začeljnemu zidu svetišta pronađeno je pravokutno kasnogotičko svetohranište. Prema nalazima sondiranja žbukanih slojeva, utvrđeno je da je svetohranište naknadno ugrađeno u začeljni zid. S obzirom na to da je oblikovano plošnom kasnogotičko-renesansnom »S« profilacijom, svetohranište je ugrađeno vjerojatno potkraj 15. ili početkom 16. stoljeća (sl. 14).

Istovrsna je profilacija pronađena na segmentnom nadvoju sedilije, u svetištu bivše franjevačke samostanske crkve u Kloštru kod Slavenskog Kobaša, te na ulomcima dovratnika portala iste crkve, koji su pronađeni pri konzervatorskim i arheološkim istraživanjima sakralne građevine.⁴⁸ Na tim ulomcima dovratnika portala pronađena je dvostruka »S« profilacija s kakvom je, primjerice, oblikovana i sedilija u župnoj crkvi sv. Mihovila u Stražemanu.⁴⁹

⁴⁶ U unutrašnjosti crkve, na južnom zidu lađe, pronađen je manji ulomak bočne kamene špalete jednog od prozora.

⁴⁷ Prozor je pronađen na južnom zidu lađe pri zaštitnim radovima obnove crkve. Prozorska niša nije bila oblikovana klesanim kamenim špaletama.

⁴⁸ Ivanušec, R.; Markulić, M. (2004.): Konzervatorska studija – *Grobljanska kapela Uznesenja B.D.M u Kloštru- Sl. Kobaš, Osijek.*

⁴⁹ Horvat, Z. (1992.): *Katalog gotičkih profilacija*, Zagreb, str. 126.

18 Pogled na crkvu sa sjeveroistoka, (foto: Ratko Ivanušec, 2009. Fototeka MKRH-KOSB)

View of the church from the south-east (photo by Ratko Ivanušec, 2009, Photographic library MCRC-CDSB)

ARHIVSKI IZVORI

AŽNK – Arhiv župnog ureda Nova Kapela: *Liber memorialis eclessiae s.Andrea Apostoli in Oberlipovac*

AFSP – Arhiv Franjevačkog samostana sv. Duha u Požezi: *Specificaca cannotatio parochie Dubovicensis, Miscalanea A1,144* potpisana 1734.

Monumenta Vaticana Hungarie ser.prima, tomus primus (1887.): *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria, (1281. – 1375.),* Budapest

MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod: Dosje kulturnog dobra: 102.,102-1

DOKUMENTACIJSKI IZVORI

MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod: Ivanušec, R., (2006.): Elaborat istražnih konzervatorskih radova – *Crkva sv. Luke u Srednjem Lipovcu*, Osijek

MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod: Ivanušec, R.; Markulić, M. (2004.): *Konzervatorska studija - Grobljanska kapela Uznesenja B.D.M u Kloštru - Sl. Kobaš*, Osijek

MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod: Papić, T. (2000.): *Konzervatorska studija – Crkva sv. Stjepana u Glogovici*, Osijek (nepublicirani rad)

MKRH- AKOS – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Osijek – fototeka Zlatan Novak dipl. inž. geod. GEO3D, Arhiv [G], Varaždin

Literatura

- Ćuk, J. (1925.): Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestog vijeka, *Rad JAZU*, (231)34, 50-58, Zagreb
- Badurina, A. (2006.): *Leksikon ikonografije liturgike i simbo- like zapadnog kršćanstva*, Zagreb
- Filipec, K. (2008.): *Po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru*, Arheološko-povijesni vodič, Zagreb
- Goss, V. P. - Šepić, N. (2007.): A note on some Churches with Rectangular Sanctuary in Medieval Slavonia, *Peristil*. (50):21-40, Zagreb
- Horvat, A. (1984./85.): Prilog tipološkoj klasifikaciji ro- maničkih crkava kontinentalne Hrvatske, *Bulletin* 1 (55 i 56): str. 70, Zagreb
- Horvat, Z. (1989.): *Strukture gotičke arhitekture*, Zagreb
- Horvat, Z. (1992.): *Katalog gotičkih profilacija*, Zagreb
- Mažuran, I. (1958.): Turska osvajanja, *Osječki zbornik*, (6), Osijek
- McClendon, Ch. (2005.): *The origins of Medieval Archi- tecture*, New Haven and London
- Pamić, J. (1991.): Gornjokredne bazaltoidne i piroklastične stijene iz voćinske vulkanske mase na Papuku (Slavonija, sjeverna Hrvatska), *Geološki vjesnik*, (44) Zagreb
- Pamić, J.; Belak, M.; Slovenec, D., (1992.): Donjomiocen- ski trahiandeziti (šošoniti) Krndije u Slavoniji (sjeverna Hrvatska), *Rad HAZU*, Zagreb
- Sršan, S. (1995.): *Katoličke župe u istočnoj Hrvatskoj 1733/34. god.* Osijek
- Stopar, I. (1987.): *Karolinška arhitektura na Slovenskom*, Ljubljana
- Vukičević-Samaržija, D. (1986.): *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, Zagreb
- Vukičević-Samaržija, D. (1993.): *Gotičke crkve Hrvatskog Zgorja*, Zagreb
- Zadnikar, M. (1982.): *Romanika v Sloveniji-tipologija i mor- fologija sakralne arhitekture*, Ljubljana

KRATICE USTANOVA

- AŽNK – Arhiv župnog ureda Nova Kapela
- AFSP – Arhiv Franjevačkog samostana sv. Duha u Požegi
- MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod
- MKRH-AKOS – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela
- GM-NG – Gradski muzej Nova Gradiška

Summary

CONSERVATION RESEARCH AND RENOVATION OF THE CHURCH OF ST. LUKE IN SREDNJI LIPOVAC

The Church of St. Luke in Srednji Lipovac is a protected cultural monument entered in the Registry of Cultural Property of the Republic of Croatia, List of Protected Cultural Property, no. Z-1299. Conservation research on the architectural corpus of the church has contributed to new insights into the stages of construction and the stylistic and morphological characteristics of this ecclesiastical building. The Church of St. Luke belongs to the corpus of single-nave ecclesiastical buildings with rectangular sanctuaries, built during the second half of the 13th century and early 14th century. One characteristic of these buildings is evidence in their structure and forms of a so-called *transitional* style. The entire 13th century was characterised by the parallel domination of Romanesque and Gothic architecture, but some buildings display an overlap, which in architectural terms is known as *transitional* style. In Croatia, this is particularly apparent at the end of the 13th century, in examples of smaller ecclesiastical buildings in rural architecture. In these buildings, the basic Romanesque concept used for the shape of the windows was adapted to suit newer, Gothic ideas. Instead of simple, semicircular sanctuaries, rectangular ones were introduced, with simple cross-rib vaults. The Church of St. Luke was built on an elevated site on the south slopes of the Požega Heights. The area has been inhabited since classical times, according to preliminary archaeological research findings. The site with the church stands out from the surrounding landscape because of its dominant spatial position, and this is why the location was of great geographical and strategic significance throughout the

Middle Ages. The turbulent history of the church is borne out by many sketches engraved on the cornerstones of the sanctuary. The characteristic formation of the rectangular sanctuary is shown by the under-girding and reinforcement of the north wall, indicating the potential to raise the walls higher. Although the Church of St. Luke lost its original Early Gothic architectural dimensions to Baroque and Historicist renovations, the results of conservation research work have revealed some transitional style elements in the design of the ground-plan, in the use of certain architectural details (fragments of the stone doorposts), in determining the geometry of the wall niche in the rear wall of the rectangular sanctuary, and in other details in which a 3:4:5 sided triangle and a ratio of 1:2 are used (sl.15). Among the findings of conservation research, the discovery of Early Gothic frescoes in the sanctuary stand out, in which the central composition is positioned in the wall niche in the rear wall. The wall niche depicts the church's patron, St. Luke the Evangelist, with St. Paul and a vine. On the south lateral face of the niche, there is a unique iconographic Early Gothic composition, painted according to a selected theme, full of symbolism, showing the conversion of St. Paul the Apostle. The saint, who was called Saul before his conversion to Christianity, is depicted in an expressive scene with a vine, one of the most vivid Biblical symbols, signifying the relationship between God and the Church, and at the same time, a phytomorphic symbol of Christ. Saul, who would later become the Apostle Paul, is painted in the central part of the south lateral face, in semi-profile, his left

foot stepping forward and his right hand raised, in which he carries a sword, symbolising his martyr's death. The lower parts of the wall have revealed the remains of a wall painting depicting scenes of Hell and the Last Judgment (sl. 16).

Fig. 16 Wall niche with frescoes after restoration work and presentation

For the protective work required during the renovation of the Church of St. Luke, a conservationist approach was chosen which would display the complexity of all the building phases in the architectural history of the church as a whole. The presentation of medieval, Baroque and Historicist building structures was achieved in such a way as to emphasise, during plastering, the textures and ways in which building materials were used in the different phases of construction.

When the findings of conservation research work were presented, great attention was devoted to the many engraved sketches on the cornerstones of this Early Gothic church, as well as various applications

of lime plaster to the facade. These sketches, carved into the stonework, with their animal and anthropomorphic motifs, are unique to this medieval church, because they witness through their symbolism to its turbulent medieval history.

The frontal cornerstones are interesting not only for their artistry, but also because they document history, and as such, represent architectural elements which should not be missed while looking around the church. Since the church inventory was destroyed in a fire, a minimalist approach has been adopted to renovating the interior, emphasising the presentation of an Early Gothic wall painting, i.e. the wall niche on the rear wall of the sanctuary. The Early Gothic wall painting in the wall niche, depicting an iconographic composition of the church's patron, St. Luke, with St. Paul, became the main focus of conservationist presentation of the interior of this Early Gothic church. Along with the wall painting on the rear wall of the rectangular sanctuary, the remains of Early Gothic wall illustrations in the church have also been displayed as a result of restoration work, including the Late Gothic tabernacle (sl. 17, 18).